

# Saýrylaşma ýa-da tomzaklaşma

Category:

Edebi

makalalar, Filosophiýa, Kitapcy, Medisina, Nukdaýnazar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Saýrylaşma ýa-da tomzaklaşma SAÝRYLAŞMA ÝA-DA TOMZAKLAŞMA



I.  
Adamyň her gün özüni täzeden gözükdirmäge, ugur-ýoluny kesgitlemäge mejbur bolýan jemgyýetlerinde saýrylaşman galmagy mümkin däl. Sözi ýerde galmaýan, erkin, sylanýan raýat bolmak üçin öz şahsy aýratynlygyňy ýa-da aýratynlyklaryňy yzygiderli ýagdaýda «emma welinler» bilen aýlawly gep-gürrüňlerden halas etmegiň gaýgysynda gezýän şahsyň wagtyň geçmegi bilen şahsy aýratynlyklarynyň ýitmegini ýa-da saýrylaşmagyny gutulgysyz ýagdaýa getirýär. «Men çepçidirin, ýöne kommunist däl». Ýa-da «men musulman, ýöne yslamçy däl». Ýa bolmasa, «men nasionalist, ýöne milletçi däl». Soňy başyny inkär edýän kesgitleme jümleleri çäklendirmek bilen birlikde ýoýulmagyna-

da sebäp bolýar. Bu gaýgy-ünji aslynda sylagly kişi bolma ülnüsini döredenleriň testlerinden gaçma endişesinden we gaýgysyndan emele gelýär. Adam gitdigiçe öz asyl nusgasyndan utanýan ýagdaýa getirilýär. Žan Bodriýýar: «Zamanabaplyk adamyň öz originallygyndan utanmagydyr» diýýär.

Ülnüniň eýesi bolan medeniýet we medeniýetiň bölümleri öz warwarlygyny döretmekde örän ukyp-başarnykly bolanlygyndan wagtyň geçmegi bilen warwar diýlip baha berilenem ugruny ýitirip hojaýynyna öwrülme üçin ynany bolmajak tagallalara ýapyşýar. Çünki gulyň hojaýynyna meňzemekden başga arzuwy ýok. Ahrynda häzirkizaman adamlaryny garaýagy bolmaktan utanýan hebeşileriň, köp çagaly bolmaktan utanýan obalylaryň, aksentsiz iňlisçe gürläjek bolup enesiniň dilinde gürlämeýän hindileriň aň dünýäsine çaltlyk bilen gönügen birmeňzeleşme problemasy gysyp-gowurýar. K.Marks synpy gatlaklaryň bolmadyk jemgyýetini gurmagyň arzuwyny edipdi, emma ol hemmeleriň biri-birine meňzejekdigini nirden bilsin...

Häzirkizaman durmuşynyň düşündirilmeginde ulanylýan saýrylaşma düşünjesine dürli formalarda seredip bolar. Ozalybetinde adamyň jemgyýetçilik durmuşyna, tebigy daşky gurşawyna, özüne, öz şahsyýetine çapraz ýagdaýa gelmegine diýip bileris. Adamyň öz zähmeti bilen öndürenleriniň özüne ýalan şahsy aýratynlyk hökmünde täzeden boýnuna dakylmagy-da adamy ýalňyzlyga iterýär, adam öz degişli jemgyýetine we jemgyýetiň medeniýetine duşman bolup bilýär.

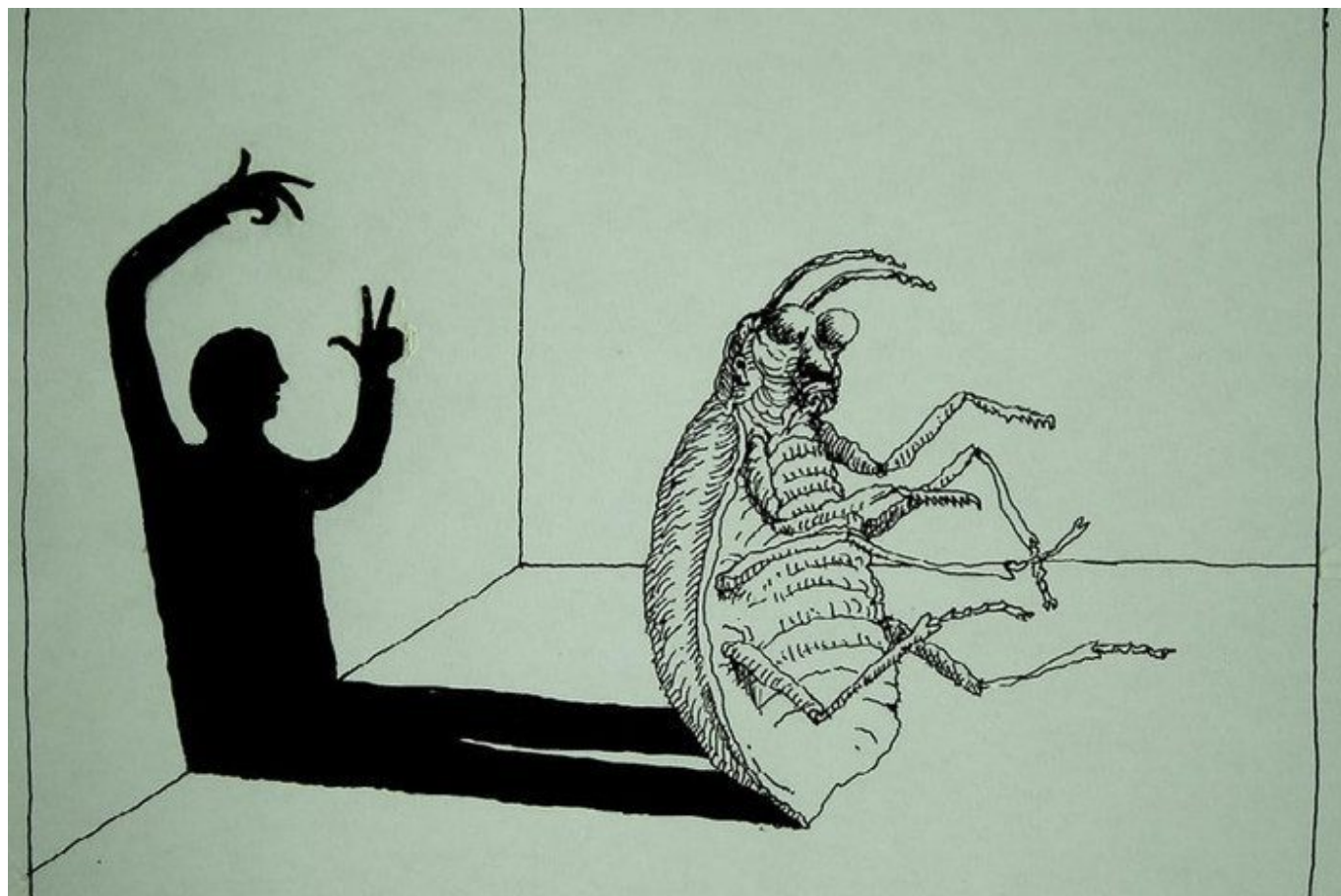
Bulam gitdigiçe adamyň gymmatlyklardan, sferasyndan, jemgyýetçilik toparyndan we özenlerinden daşlaşma netijesini döredýär. Käbir etnologlar adamy sogana meňzedipdir. Şoňa laýyklykda soganyň ortasynda «soganyň çüýjügi» diýilýän inçejik özeni şahsyň özüdür. Soňra onuň üstünden bir gat örülýär we çüýjügi gorayar. Bu ikinji gat adamyň maşgalasy. Soňra üç gat gelýär, olam adamyň dogan-garyndaşy. Dördünji gat tire-taýpasy, altynjy gat kowmy, ýedinji gat halky, sekizinji gat ymmaty, dokuzynjy we iň soňky gatlak bolsa tutuş adamzat. Aslynda adam bu gatlaklaryň gurşawy we goragy astynda howpsuz ýaşaýar. Şu gatlaklaryň emele getiren şahsy aýratynlyklarynyň hiç biri-de beýlekisi bilen çapraz häsiýet götermese-de,

saýrylaşmagyň metodikasyna laýyklykda şahsy aýratynlyklar manysyzlaşdyrylanda adam sogan metaforasynda sanalan gatlaklaryň howpsuzlygynyň daşyna itilýär we ähli gatlaklaryndan çetleşdiriljek görnüşde tersine sypyrylyp, ortada bir özi galdyrylýar. K.Marks «Kapitalda» kapitalistik jemgyýetde üýtgeşme gymmatynyň ulanyş gynmatynyň üstündäki agalygyny we diňe pula kowalaşýan gatnaşyklaryň beýgeldilmegi aekaly adamy gatnaşyklaryň we ulanmazdan dörän peýdanyň ýok bolmagy faktoryna «meta fetişizmi» diýip baha beripdir. Lewis A.Koser saýrylaşmagy şeýle kesgitleýdi: «Saýrylaşma adamyň öz döreden güýçleri tarapyndan döredilen we ahyrynda özleriniň keseki saýry (keseki) güýje öwrülen ýagdaýdyr». Koseriň pikirine saýrylaşma ahyrynda döredilen döredijiniň baştutany ýagdaýyna gelýär. Käbir ylmy-barlagçylar butparazlygyň gözbaşyny-da adamyň öz döreden närsesiniň boýunturugy astyna girmegi hökmünde baha berýär. Many ierarhiýasy bozulanda manysyzlyk boýna dakylýar. Manysyzlyk saýrylaşmagyň iň başky alamatydyr. Çünki önümçiligi we söwdany fetişe öwren kapitalistik jemgyýet we bu jemgyýetiň edaralarynyň egin-egne berip kemala getiren «işe ýaramly asam» tipologiyasy şahsyň öz durmuşy we geljegu boýunça söz sözleme ýa-da ugur kesgitleme hukugyny elinden alyp, asany önümçiligiň närsesine öwürýär we bulambadamyň özüni we hemmeleri manysyz we absurd görme netijesini döredýär. Bu many ýitgisi adamda wagtyň geçmegi bilen ykbalynyň başgalaryň elindedigi we özünden başga güýçler tarapyndan kesgitleýändigini gümanyny ýa-da duýgusyny güýçlendirmekde güýçsüzlük sindromyna öwrülip, birtüýsli häzirkizaman zorlukly logikasyny döredýär. Munuň iň gowy mysaly Alber Kamýu «Sizif hakynda ertekisinde» agzaýar: «Hudaýlar Sizifi harsaň daş bölegini dagyň çürbaşyna çenli togarlap çykarmaga mejbur edipdiler. Sizif daşy dagyň depesine çenli getirse-de, daş ýene öz agramyna täzedan aşaklygyna gaýdýardy. Peýdasyz we umytsyz tagalladan has gorkunç jeza ýokdugyny pikir edipdiler. Pikirlerinde jan ýoksuz hem dälidi». Aýratynam ekzistensial filosoflar adamyň ekzistensiniň önünde ýeliň ugruna gaýmalayan gury ýaprak ýaly bir zatdygyny subut etjek bolanlarynda, sizifli ertekä ýüzlenýärler. Hemme zat

biderek, hemme zat absurd ýaly düşündirilip bilinmek bu düşünje bilen birlikde düzgünsizligi, ahlak we jemgyýetçilik düzgünlerini-de ret etmegi döredip bilýär. Muny iki mysalyň üstünden düşündürmek mümkin. Birinjisi Alber Kamýunyň «Saýry» romanynyň, ikinjisi Frans Kafkanyň «Öwrülme» hekaýasynyň üstünden.

Alber Kamýu ýaş gahrymany Mersaultyň (Mýorso diýibem okalýar) daşky dünýäni kabul etmeginiň we köpugurly dünýälere saýry galmagynyň üstünden XX asyr adamynyň saýrylaşmagynyň üstünde durup geçýär. Çünki Kamýunyň öňe süren şeýle pikiri bar: «Adam näme bolsa, şodugyny ret edýän ýeke-täk haýwandyr». By sözüniň mazmuny we gurşawy hakda aýdyp biljeklerimizi we Kafkanyň tomzagyny makalamyzyň ikinji bölümine goýup, Ismet Özeliň şu setirlerini dykgatyňyza ýetirmek isleýäris. Näme diýseňizem, hakykatyň özi ony aýdandan has möhüm hasaplaýanlygymyzdan!

*Serseriniň biri men, şuny bilsin adamlar  
Ruhumyň söbügünde ýansakçylar, maliýe.  
Gara ruhly diýr maňa, işini bökdemeýän kim bolsa,  
Laboratoriýada işleýänlerden sorsaňyz,  
Ruhum ýasama,  
Öýi Nepalda galan,  
Slowakiýaly balykgulakdyr ruhum.  
Synplary parran kesip,  
Hakykatlary gören ýaşlaryň gözünde.  
Eýse kim bilýär dogrusyny? Hatda men  
gyra-bujaga alyp gaçýan ruhumy  
Hamana men nämä düşüňän?*



## II.

Kapitalizm üçin öndürişiňe görä gymmatly, sarp edişiňe görä ähmiýetlisiň. Şeýle bolansoň, ruhy bilen ýüzbe-ýüz bolmaýan, ruhuna aýdara sözi bolmadyk öndüriji bindi bilen öndüren harydyň sereşlenýän şou-rumyň arasy ýaly azatlyk distansiýasyna eýesiň. Edil Kafkanyň tomzagy ýaly-da... Kafkanyň «Öwrülme» hekaýasynyň sýužeti-de şoňa meňzeş. Gregor Zamsa irden iriziji düýşlerden ýaňa hopugyp oýananda özüniň ullakan tomzaga öwrülip ýatanyny görýär. Ilkibada düşen ýagdaýyna ynanasy gelmeýär. Emma bir ýerde işläp ýören bolsaň, ýeriňden turup işe-de gitmeli. Her gün irden ertirligini edinenden soň ota ýetişmeli. Gün tertibi ir sagat altyda ýöreýän ota görä düzülen Gregor ir sagat başde turaýmaly. Düşeginden turmak üçin gymyldan badyna özüniň ullakan tomzaga öwrülendigine ynanmaly bolýar. Üstesine her gün başde örmäge werzişnl edinen Gregor sagadyň ýediden geçendiginem duýmaýar. Turjak bolanda-da, oňa ýardam edýän öňki berdaşly aýaklarynyň ýerinde hersi aýry-aýry hereket edýän bir topar aýajyklaryň bardygyny görýär.

Ejesi Gregor entek oýanan dälidir öýdüp, ony oýandyrmak üçin otagynyň gapysyny kakýar. Gregor turandygyny aýdyp, ejesini başdan sowýar, emma onuň sesi öňküsinden üýtgeşik çykýar. Ejesi ogluny syrkawlandyr öýdýär. Gregor zordan ýerinden turýar, täze bedenine öwrenişmäge synanyşýar. Sagat sekiz töweregi başlygy örän gaharly ýagdaýda öýe gelýär. Ol Gregora birnäçe sorag berýär, emma ol indi adam şekilli gürläbem bilmeýär. Sesi haýwanyň sesi ýaly çykýar. Gapyny zordan açýar. Başlygy ony gören badyna jany çykan ýaly gaçýar, ejesi essinden aýylýar. Kakasy ony elindäki taýagy bilen urup, otagyna yza salýar.

Uýasy Greta Gregora iýer-içer ýaly zat getirýär. Ýöne indi Gregor yslanyp başlan zatlary iýesi gelýär. Ejesi onuň ýüzünde göresi gelmeýär. Kakasyndan telim gezek taýak iýen Gregoryň endamy mazaly tapdan gaçýar. Endamynda uly ýaralar emele gelýär. Iýip-içmäge-de mejaly bolmaýar. Bir gün maşgala agzalary üýşüp, ahyrsoňunda Gregory öýden zyňmagy makul bilýärler. Hyzmatkär gyz maşgala şeýle diýýär:

– Biderek arrygyňyzy gynamaň. Gregor öldi. Ýaňy men ony zibile atdym – diýýär. Şu sözden öň hyzmatkär gyz maşgala çagalaryny zibile zyňandygyny buşlap aýdýar.

*«Hatlar ýazylyp durka gündeçi aýal gidip baryandygyny aýtmak üçin içerik girdi. Sebäbi ol ir bilen etmeli işlerini edip dynypdy. Hat ýazýan wagty ilki aýala seretmezden, doly manyda kellesini öňe egmek bilen çäklendi, emma aýal barybir gitmänsoň, gahar bilen kellesini galdyryp seretdi. Jenap Zamza:*

– Näme boldy? – diýip sorady.

*Gündeçi aýal gülümsiräp gapyda durdy. Hamana onuň maşgala berjek ullakan buşlugy bar ýalydy, emma ol muny diňe özüne gowy üns berlen ýagdaýynda bermekçidi. Şlýapasynyň üstünde dikgerip duran we aýal işe girişenden bəri jenap Zamzanyň nerwisine degen kiçijik düýeguş peri ýuwaşjadan sallanyp durdy. Janym Zamza: «Nämre gerek?» diýip sotady. Aýalyň öýde iň köp sylaýan adamy-da şody. «Neme» diýip, jogap berdi aýal, birden pyňkyryp goýberdi-de, zordan geplemäge ýarady: «Şu gapdaly otagdaky ýakymyzyj bärden nädip çykaryljakdygyny*

*pikir edip oturmañ diýjekdim. Onuñ işi dynandyr».*

«Öwrülme» hekaýasynda Gregoryň ölümüne sebäp bolan almanyň gürrüňi edilýär. Kakasy Gregory bolan ýigrenjine bäs gelip bilmän birnäçe almany oňa tarap aýlap salýar. Şol almalaryň biri Gregoryň arkasyna çümüp, onuň içinde kem-kemden çüýreyär we onuň ölümüne sebäp bolýar. Eýsem-de bolsa bu alma nämäniň aňladýar?

«Mukaddes kitabyň» «Tekwin» babynda alma akyl-paýhasyň we bilimiň simwoly hökmünde görkezilýär. Ýa-da ol bilim agajynyň miwesi. Adam ata we How ene bu gadagan edilen miwäni iýip, jennetden kowulýarlar. Alma eserde hiç kimsäniň bejerip bilmejek agyry-ynjylaryň we Gregoryň ölüme iterilmeginiň sebäbi bolup çykyş edýär. *«Diýmek, bärde kakasy Gregory ölüme iteren, onuň durmuşyny jennetden dowzaha öwren we bitmez ýaralar salan adam hökmünde görkezilýär. Hatda onuň kakasy Adam atany we How enäni gadagan edilen miwäni iýmelerine yran şeytan bilen deň görülyär.*

*Gregoryň arkasyndaky almany hiç kim aýyrmaga milt edip bilmändigi üçin almanyň bir bölegi tä ölyänçä Gregoryň ýagyrynysyna çümülgi ýagdaýda galýar. Alma akyl-paýhasyň simwoly hasaplanýandygy üçinem Gregoryň arkasynda göterip gezen alma bölegine onuň janyny awudyp duran hakykat hökmünde hakykat hökmünde garap bolar. Bu hakykat Gregoryň maşgalada üýtgäp duran pozisiýasy we maşgala tarapyndan döredilen şahsy aýratynlygydyr. Gregor bu hakykaty diňe alma endamyna sünjülenden soň duýýar. Hekaýanyň soňky bölümünde maşgalasynyň özüni öýde görmek islemeýändigine düşünen Gregoryň ömri şeýle çekip-çydap bolmajak hasrat bilen soňlanýar”.* (**Aýşe Jumhur Özkaya**).

Häzir hyýaly dünýämizde Gregoryň, hakyky durmuşda bolsa Frans Kafkanyň tomzaklaşmagyna sebäp bolan täsirleriň üstünde durup geçeliň, başgaça aýdanda Kafka bilen gahrymanynyň arasyndaky meňzeşlikleriň üstünden saýrylaşmagy döredýän täsirlere göze aýlalyň:

a). Kafka aslynyň jöhitdigine garamazdan, jöhit-iudeý ynançlaryna we döp-dessurlaryna ýat adam. Bulam onuň arasyndan

çykan halkyna saýrylaşdyrypdyr ýa-da jöhitleriň ony tomzakdyr mör-möjek bilen deň görmelerine sebäp bolupdyr.

b). Ýewropada milletparazlygyň, aýratynam antisemitizmiň ýaýran döwründe ýaşan Kafka milletiniň jöhitudigi sebäpli nemes nasionalistleriniň gözünde gereksiz mör-möjek hökmünde görülen bolmaly.

w). Pragada ýaşaýan we nemes dilinde ýazýan jöhidiň çeh nasionalistleriniň gözüne-de o diýen ýakymly görünip biljekdigini pikir edip bolmaýar.

g). Almaly gürrüňde aýdyşymyz ýaly, awtoritar we wekilçilik edilen ilkinji günä kulty eseriň merkezinde ýerleşen kakanyňam gözünde Gregor ýa-da şahsy durmuş kyssasyndan öwrenişimiz ýaly Kafkanyň kakasynyňam gözünde ogly mör-möjekden enaýy däl. Çünki maşgalanyň gazanjyna ep-esli goşant goşup duran adamyň birdenkä işden-güýçden galyp ýatuwly ýagdaýa düşmegi atanyň ilki günäsi bilen dörän maddy-medeniýet otagynda gazanjak paýy dije mör-möjek bolup biler. Bu ýagdaý Gregoryň ejesi we uýasy üçinem şeýle bolmagynda galýar.

d). Gaharly we sabyr-takatsyz başlyk, ýagny kapitalizm üçinem Gregoryň myssa ýa-da beýin güýjüni mundan beýläk başlyga pul gazandyrmaýdan halas edendigi üçin işe ýaramsyz mör-möjekden tapawutly ýeri ýok.

e). Terjimehalyndan öwrenişimize görä, Kafka inçekesele ýoluganda adaglysy ony taşlap gidýär, muňa-da onuň adaglysy tarapyndan tomzakdan enaýy görülmändigini görnüşinde düşünip bolar.

Aslynda ata, başlyk, arasynda ýaşap ýören faşizmi, ierarhiýa hemmesi gullary gowy görýär. Köplenç özbaşdak we azat bolmagy başaranlar bu gatançlaryň ýa-da güýçleriň gözünde gymmatsyz we gereksiz bolup görünýär. Kafka muny çykyşlarynyň birinde şeýle gürrüň beripdir:

*«Hemmeler öz ýany bilen göterip ýören gözeneginiň aňyrsynda ýaşaýar. Häzir haýwanlar barada şunça zat ýazylmagynyň sebäbi-de şu. Azat we tebigy ýaşaýşa duýulýan küýsegiň nyşany. Ýöne şuna düşünmeýärler. Düşünjegen bolmaýarlar. Adam şekilli ýaşamak juda kyn, şonuň üçin iň bolmanda hyýaly derejede*



*mundan halas bolma islegi bar... Haywana dolanyp gelinýär. Bular ýaly bolanyň adam ýaly ýaşandan has aňsat. Hemmeler sürä goşulandygyndan ötri agaýana şäher köçeleriniň arasyndan geçip işine, garbanmaga, keýp etmäge gidýär. Edil edarada bolşy ýaly çäkleri mazaly kesgitlenen durmuş. Bular ýaly durmuşda mugjyzalar däl-de, diňe ulanyş görkezmeleri, doldurmaly ýüzlenme formalary we normatiwler bar. Azatlykdan we jogapkärçilikden gorkulýar. Şonuň üçinem adamlar öz ýazan gözenekleriniň aňyrsynda demigip galanlaryny gowy görýärler».*  
**(Ahmet Jemal, 2010)**

Kamýunyň «Saýrysyna» geçmezden öň Hilmi Ýawuzyň «Kilit» şygryny dykgatyňyza ýetiresim geldi:

*Hemme zadyň kilde,  
bir kilde öwrülen gününde  
Hemmeleriň maňa närese deýin sereden gününde.  
Kilitle meni,  
Eý meniň närese bakyşly söýgülim!  
Köne hoz sandygy ýaly zyňylan ýerinde  
öli şahyryň,  
Lawr ýapraklarynyň arasynda şeýdip durmagy  
Hem hiç kimsäň oňa ýüz bermeýşi ýaly  
Ýatlama gününde...  
Kitabymy Ýalňyzlyga inderen günlerinde;  
Yşklaryňam men geçende egilen günlerinde;  
Derýalaryň bir legene gyslyp galan günlerinde;  
Ser orta jüpbäňi jüneýit,  
Jüpbäňi ser.  
Meni kilitle jüneýit,  
Meni kilitle...  
Barmagynyň uýy bulen lawr ýapragyny owýan şahyr;  
Eli bilen uly agajy yrgyldadýan şahyr;  
Özüni doglan günüdür öýdýär bu şäheriň,  
Öli doglan şäheriň doglan günü ýaly duýýar  
Ýatlama gününde...  
Degme, duýsun. Meni kilitle!  
Je suis un vieux boudoir plein de roses fanées*

Çekerler açyk dursun,  
Çekerdäki solup giden gülleri kilitle!  
Hem sandyyy suwa taşla, degme aksyn o sandyk.  
Ony bar eden uly hoz agajyna sary aksyn,  
Hemmeleriň maña närise deýin sereden gününde...  
Kilitle, şygryň içindäki çuňňur ýara kilitle...



**АЛЬБЕР**

**КАМЮ**

*ПОСТОРОННИЙ.  
МИФ О СИЗИФЕ. КАЛИГУЛА*

*Книги, изменившие мир.  
Писатели, объединившие  
поколения.*

Э К С К Л Ю З И В Н А Я   К Л А С С И К А

III.

Saýrylaşma gylyk-häsiýetiňi üýtgedýän täze hilli kolonializmi-

de öz ýany bilen alyp gelýär. Ekspluatirlenýär ekspultatorlaryň medeniýetine integrasiýalaşanda öz orgunal medeniýetlerine buýr-bulaşyk ýigrençli duýgy bilen seredýärler. Bulam eksplutatoryň (kolonizatoryň) goýyan ülnüsiniň aşygy bir wagtyň özünde şol ülnüniň we medeniýetiň janköýerini hem-de gizlin duşmany bolan intelligenti dünýä inderýär. Bular ýaly görnüşli intelligent ýerlerde saklanyp galmandyr, emma Amerikaly-da däl, belki-de, indeýleriň arasyndan çykyp biler. Amerikada akýagyzlaryň medeniýetini kabul eden ýagdaýynda-da «olaryň özi ýaly» bilup bilmedik afrikaly garaýagyzam bolup biler. Balzagy bilşi ýaly Maarini bilmeýän alžirli edebiýat mugallymy-da...

Bu mesele öz halkyna we halkynyň medeniýetine saýrylaşan intelligentiň jemgyýeti üýtgedip gurmaga girişip, halky zor bilen başga ugra gönükdirmäge synanyşmak ýaly intelligent depotizmi isteriýasyna özünü aldyrmagyny-da öz ýany bilen alyp gelýär. Muny häzirki döwürde ilki bilen asly afrikaly amerikan garaýagyzlary başdan geçirdi. Bilnişi ýaly Amerikanyň açylan gününden gulçulygyn resmi taýdan gadagan edilen gününe çenli Afrikadan Amerika altmyş milliona golaý afrikaly gul ýesir edip äkidildi. Käbir çeşmeleriň aýtmagyna görä, gul edililmäge äkidilenleriň 26 milliona golaýy gul söwdagärleriniň erbet çemeleşmeleri we ýokanç keseller zerarly Amerika barmanka ýarpy ýolda ölüpdür.

Piter Otonyň «Dünýäniň gursawyny üýtgeden syýahatlar» kitabynda Afrikadan Amerika sary ýola çykan gämide Aleksandr Falkonbrij atly britan lukmanynyň öňki syýahatlaryndaky ýatlamalary bilen birlikde şulary-da aýdýar:

*«...Lomberleriň (diregleriň) ýapylmagy we howalandyрма setkalarynyň üstüniň örtülmegi garaýagyzlaryň arasynda içgeçmeleri we gyzgyn galmalary döretdi. Olar şu ýagdaýdaka men kärimiň talabyna eýerip zol aşak düşüp durýardym we olaryň bolýan ýatan ýerlerindäki gyzgynlyk dine azajyk peselýänçä münüp-düşüp durmaly bolýardym. Emma olaryň ýagdaýlaryny çekip-çydap bolmaz ýaly ýagdaýa getiren diňe jokrama yssy däl. Ýatýan ýerleri içgeçmeden dörän ganlardan, ganly gakylyklardan, gusuklardan ýaña gassaphanany ýatladýardy.*

Şundan gorkunç ýa-da ýigrenji ýagdaýy suratlandyrmaga adamyň çeper fantaziýasy ýetmese gerek. Essinden aýypan köp sanly kaýuta çykarylýardy we bularyň köpüsi çykarylan ýerinde ölüp galýardy. Ölmän galanlary-da çyr-çytyr bolup huşlaryna getirilýär. Bu iş tas meniňem ölmegine sebäp bolupdy...»

**(Serediň: «Post-kolonial işlere ugurdaşlykda afro-amerikan edebiyatyndan nusgalar (1890-1950)», Ilknur Şahiniň dissertasiýasyndan, Ankara-2019).**

Ýokarda aýdylan şertlerde Amerika äkidilen afrikaly gullar birnäçe ýüz ýyla çeken bendilikden soň azatlygyna gowuşdy ýa-da gowuşdyryldy. Indi bu garaýagyzlaram Şekspiriň pýesalarynda oýnap, Mosartyň sazyny diňläp, Folkneriň eserlerini okap bilýärdiler. Senagatyňam, söwdanyň nämedigini öwrenipdiler... Zawod-fabrikleri-de ýöredip bilýärdiler, fordizmiň gerekleyän önümçilik çarhyny-da. Häzirkizaman medisinasyny-da özlari oýlap tapan ýaly bilýärdiler! Indi bu ýerlerde eglenmegiň geregi barmydy? Şol progressiwleşen gahrymanlar Afrika dolanyp barmakçydylar. Ýüzlerçe ýyllap eksplutatirlenip gelinen halklaryny medeniýete ýetirjekdiler. Şeýtdilerem-dä. Afrikanyň käbir ýerlerine ýerleşdiler. Seretdiler welin, halk ýerli güýmenje oýunlaryny Şekspiriň pýesalary esasynda sahnalaşdyrylýan spektakllardan has gowy görýär. Tamtam mukamy Mosartyň sazyndan halkyň gulagyna has ýakymly eşidilýärdi. Halk tebigatlygy ýa-da jadygöý-tebibiň berýän derman-därileri-de Günbataryň ösen medisinasyndan has ýörgünlidi. Sahy tebigatyň sahylygy bilen gündelik iýjegini janyňy gynaman tapyp bilýän halkyň zawod-fabriklerde işläsi gelenokdy. Çünki garaýagyzlaryň Afrikasy afro-amerikan garaýagyzlarynyň kellesindäki Afrika bilen bir däldi. Bu progressiwleşen gahrymanlar öňki babadaşlaryna akýagyz hojaýynlarynyň Amerikada özlere çeken jebir-jepalaryndan has beter horluklary çekdirdiler. Seretseler, garaýagyz bolmak reňk däl-de, aň-düşünje meselesi eken. Afrika gitmek:

«Hany, ýörüň, obamyza gideliň,  
Patmanyň toýunda küşt depeliň»

– aýdymyna meňzänokdy. Afrikalyklar bilen reňkdeş bu saýry garaýagyzy intelligentleriň akyly-huşy, pikir-düşünjesi indi akýagyzlaryňky bilen meňzeşdi. Frans Fanon muňa «Gara ten, ak nikap» diýip atlandyran adybir kitabynda şeýle diýipdir:

*«Ekspiltatirlenýän halk, başgaça aýdanda öz ýerli-orginal medeni çeşmelerine gum sürülmek ýa-da ýere gömülmek arkaly ruhunda düzedip bolmaýak kemsinme buýr-bulaşyklygy döredilen halk nirde bolanda-da, özüni ýaşap ýörenliginiň şerti hökmünde özge we täze siwilizasiýanyň agitatory hökmündäki il-ulusň dili bilen, ýagny metropol medeniýeti bilen döşme-döş hasaplaşygyň içinden tapýar. Eskplutatirlenýän adam mundan beýläk baş ýurduň, metropoliýanyň medeni üňülerini kabul edip biliş derejesinde jeňnele mahsus şeýle başlangyç, del statusynyň üstünde beýgelip bilýär. Ýüzüniň we dünýäsiniň garalygyndan, jeňneliň alagaraňky medeniýetinden daşlaşyp bilen derejesinde akýagyzlaşyp, hakyky adam hasabyna görülyär».*

Şonsuzam turuwbaşdan Malkolm Iks ýaly adam hukuklary boýunça garaýagyzy aktivistler bular ýalylara «Tom akga» diýipdiler. Emma azatlygyň ozalybetinde aň-düşünje hereketidigine düşünmek gerek. Nämüçin azat bolmalydygyna aň etmeýän şahsyň zor bilen azatlyga iterilmegi ony azatlygy hudaýlaşdyrýaj marjinal pikirlere we hereketlere nöker bolma netijesinden başga ýere äkitmez. Adam görnüşiniň azatlygy jedele açmaly däl temadygyna garamazdan, düşüňjeleri gysardyp öz degirmeniňe suw akytjak ýagdaýa getiren ornaşykly zulum industriýasynyň önümçilik çarhynyň döredýän fason aňlarynda häzirem özgäni we özgäniň azatlyk kwotasyny kesgitleme samsyklygyna özüni aldyran saýrylaşan intelligentleriň yzyny görmek mümkin. Karl Popper meşhur «Açyk jemgyýet we onuň duşmanlary» kitabynda bulara «açyk jemgyýetiň duşmanlary» diýipdir.

Başga halkyň garaňkylygyny özüniň şowakörlügi sebäpli öz halkynyň boýnuna progressiwlik diýip dakjak bolýan intelligentsumaklarymyz üçin şu ýerde Jahit Koýtagyň «Konserwlenen söýgi» şygryna ýüzlenesim gelýär:

*«Puldy zyňyp alypbaryjy gyzyň ýüzüne*

*Bir zad-a etmeli diýýän. – Ýöne näme?  
«Afrika gideli» diýýär aýalym içerden,  
«Kofe iceli, muhallebi\* iýeli»*

Diýýän ýaly päk niýetli,  
Gündelik iňirdisi bilen  
Afrika gideli,  
Ýygnaly-da goş-golamy.

Çagalary, kitaplary, garry enemi,  
Ýazgylary, albomlary, namazlyklary  
Ýygnaly-da egin-eşikleri  
Kir ýuwýan enjamy.

Egin-eşik enjamyny,  
Inkubatory,  
Gürleme enjamyny.  
Gülme enjamyny, aglama enjamyny.

Afrika gideliň,  
Kofe içeliň.  
Muhallebi iýeliň,  
Afrika, Afrika.

Taryhyň aňasty  
Üç tekerli welosipediniň üstünde  
Hebeşi soltanynyň  
Öküz ýylanlaryny we halkyny  
Ýyrşaryp ýuwdýan ýeri,  
Göze ýakymly Dünýä».



#### IV.

Basybalyjylar basyp alan ýerleriniň halkynyň orginallyygyny bozanlarynda öz medeniýetlerindenem birnäçe gymmatlygy ýitirmäge mejbur bolýar. Ýa-da şeýle metisleşmekde kimiň näme ýitirendigi boýunça düýpli ylmy-barlag işlerini geçirmeli bolýar. Alber Kamýunyň gahrymany-da şeýle hapa metisleşmegiň netijesi ýa-da gurbany. Mersault fransuz koloniýasy Alžirde ýaşaýan ýönekeý döwlet gullukçysy. Ejesini garrylar öýüne ugradan Mersaultyň Mariýa atly halaşýan gyzy bar. Roman Mersaultyň ejesiniň aradan çykandygy barada ölüm habaryny almagy bilen başlaýar. Romanyň başynda eýýäm Mersaultyň içinde gymmatlygyny we şahsy aýratynlygyny ýitiren adamyň alamatlary bar... Onuň ejesiniň ölümüne eşidende özüni alyp barşy-da birgeňsi, mehaniki ýagdaýda. Ol şeýle diýýär:

*«- Şu gün bir eje ölüpdür. Belkäm düýn, bilemok. Garrylar öýünden telegramma gelip gowuşdy: «Ejeňiz aradan çykdy. Jynazasyna baryň. Hormatlamak bilen». Mundan hiç zada düşünip bolabok. Belkäm düýn ölendir.*

*Garrylar öýi Alžirden segsen kilometr daşlykdaky Morengoda*



ýerleşýär. Sagat ikide awtobusa münerin, öýleden soň şol ýerde bolaryn. Gijesi bilen başynda otyraryn, ertir agşamam yzyna gaýdyp gelerin. Başlygyndan iki gün rugsat soradym. Bular ýaly bahanam barka ol ýok diýip biljekmi. Ýöne onçakly keýpi-de kök görnenokdy. Hatda oňa «munda meniň günäm ýok» diýdim. Jogap bermedi. Şoň üçin beýle diýmelem däl ekenim diýip pikir etdim. Aý şonsuzam ötüňç sorar ýaly zat ýok-la. Asyl onuň maňa «yzy ýarasyn» diýmegi gerekdi. Başga bir gün meni gara geýimde gören wagty diýse gerek».

Mersault hiç zat bolmadyk ýaly durmuşyna dowam edýär. Ol ejesiniň ölendigini eşidende ölümiň ýa-da ejesiniň ölüminiň gynanjyny aňynda aýlamagyň ýerine, howul-hara depin işlerinden gaýdyp gelip ýas eşigini geýende ejesiniň ölendigini başlygyna subut etmek ýaly samsyklaç detallaryň pikirinde gezýär.

Mersault söýgini we aýralygy diňe werzişlere baglanyşdyrmakda men-menligine-de manyly tutaryklar tapýar. Ölüm-depin işleri dowam edip durka ölüm bilen ýüzleşmeli ýerinde ölümden başga her dürli zatlaryň pikirini edýär. Hatda ejesiniň tabydyň başynda çilim çekýär. Ejesiniň ölümüne biperwaý garap, hatda negözel gününü açyk howada gezim edip geçirmändigine gynanýar. Ejesini jaýlan badyna öýüne dolanýar we hepdäniň ahyryny Mariýa bilen geçirýär.

Emma Mariýa bilen gatnaşygynda-da gahrymanymyz doly gymmatlyk ýitgisinde saýrylaşmagyny dowam etdirýär:

«Agşam Mariýa meni almaga geldi, özüne öýlenmek pikirimiň bardygyny-ýokdugyny sorady. Maňa tapawudynyň ýokdugyny, eger özi islese öýlenip biljekdigimi aýtdym. Mundan soň ol söýýänimi ýa-da söýmeýändigimi sorady. Ýañam jogap berşim ýaly, munuň maňa bildirýän ýeriniň ýokdugyny, ýöne söýýändirin öýtmeýändigimi aýtdym. «Onda näme sebäpden maňa öýlenjek?» diýdi. Munuň hiç hili ähmiýetiniň ýokdugyny, ýöne ol beýle höwes edýän bolsa, öýlenäýmeli boljakdygymy aýtdym».

Bir gün Mersault goňsusy Raýmontdyr söýgülsi bilen deňziň gyrasyna gezim etmäge giden Raýmont bilen düşünişmezligi bolan araby öldürýär. Sud edilende onuň ejesine bolan perwaýsyzlygy, tabydyň başynda çilim çekişi ýaly detallara-da ýer berilýär. Gahrymanymyz araby öldürmeginiň sebäbini ýüzüne gün düşendigi

sebäpli bolan görnüşinde absurd düşündiriş berýär. Ol özüniň araby öldürendigi üçim däl-de, ejesiniň tabydyňyň başynda çilim çekendigi üçin sud edilýändigini aýdýar. Şonsuzam sud kollegiýasy Mersaultyň ejesiniň ölümüne bolan biperwaýlygyny ahlak çagşamasy hökmünde görýär. Bu çagşamanyň jemgyýete ýaýramazlygy üçin onuň gilotina bilen öldürilmegi makul bilinýär. Soňky günlerinde ýanyna türmäniň popy gelende Mersault Hudaýy inkär edýär we özüniň her bir işiniň dogrudygyny öňe sürýär.

«Saýry» romanyny birnäçe wariantda okap bolýar. Gahrymanyň awtora meňzeşligi nukdaýnazaryndan okalanda Kamýunyň durmuşyna degişli birnäçe detallara gabat gelip bolýar.

Alber Kamýy 1913-nji ýylyň 7-nji noýabrynda Alžiriniň Mondowi şäherçesinde dünýä inipdir. Kakasy fransyz, ejesi bolsa ispan. Kakasyndan juda ir – birinji jahan urşy ýyllarynda bolup geçen Marne söweşinde jyda düşüpdür. Alžir uniwersitetinde filosofiýa ugrundan okapdyr. «Garahassa» ýaly birnäçe romanynda onuň Alžirde geçiren ýyllaryndan yzlary tapmak mümkin. Kamýunyň gahrymanynyň ýeten absurdy we umutsyzlygy pelsepewi taýdanam pozizisiýasynyň kanunalaýyklygydyr.

*«Kamýunyň pikirleri Kýerkegor, Nişse, Dostoyewskiý bilen nemes ekzistentiallatynyň täsiri astynda formulirlenipdir. Kamýunyň pelsepesiniň baş temasy adamzadyň ýaşaýyş-durmuşynyň manysydyr. Býurokratik-buržuaz jemgyýetiň içinde kemala gelen häzirkizaman şahsyň öwrenilişi bilen öz ýaşaýşy boýunça hiç hili säwligi bolmadyk intelligentiň aň-düşünje dünýäsindäki çaprazlyklarynyň çözülişinden ýola çykan Kamýu adamyň ýaşaýşynyň bolgusyzdygy netijesine gelipdir we «bolgusyz» kategoriýasyny özvpelsepesiniň baş prinsipine öwürpdir. Kamýunyň pikirçe adamzat ýaşaýşynyň manysyzlygy soňsuza çenli ýene täzedan aşak togalanýan harsaň daşy ýokaryk itip çykarmaga mejbur edilen mifiki gahryman Sizifiň obrazynda elementleşýär. Bu manysyzlyga uwnup-çydap bilmeýän adam «aýaga galýar» – adamyň içindäki şeýlekin «Sizifiň ýagdaýyndan» öz-özünden çykalga tapmaga synanyşýan dowamly «aýaga galmalar» we deginmeler şu ýerden gelip çykýar. Kamýu «guramaçylykly», «taýýarlykly» rewolýusiyany öz dünýägarayşyna garşy görşi*

ýaly, rewolýusiýany adamyň içindäki ahwaldan çykalga hökmünde gören ähli adamlary-da ýalňyşdyryjy hasaplaýar. Kamýunyň düşünjesi «bolgusyz» dünýä içre ýalňyzlykdan halas bolma umydy bolmazdan ýaşayan adam düşünmesi bolup, bu düşünje aslynda häzirkizaman kapitalistik jemgyýetdäki adamkärçilige sygyşmaýan ýagdaýyň özüne mahsus formada agzalmagydyr» (**FroLow 1991: 76**).

Başgaça göz bilen seredilende, ýagny sosial nukdaýnazardan seredilende, Mersaultyň araby öldürmegi we soňra özüniňem ölüm jezasyna höküm edilmegi özeninde Fransiýa bilen Alžiriň arasyndaky gandöküşikli gyrgynçylyklardan doly gatnaşygyň umuman alanda fransuz kolonializminiň çagşamagynyň progressiw filosof tarapyndan subut edilişi hökmünde-de görüp bolar. Hawa, fransuz bir araby öldürýär, emma onuň özü-de aslynda öz ölüm permanyna gol çekýär.

Ýene bir göz bilen seredilende, Mersault araba öwrülip gidiberenok, emma fransuzlugyna-da galmaýar. Hem onuň şahsynda eksplutatirleýän, eskplutatirlenýäne gönükdiren ýaragynyň yzyna göçmegi bilen özüni-de öldürýär. Şonsuzam Kamýunyň sosial hadysalara hemişeki gyzyklanma bildirişini-de göz önüne tutanda, «Saýry» romanynyň diňe pelsepewi triller däldigi belli bolýar. Ýöne Kamýunyň Alžirde öldürilen bir ýarym million arap üçin giň tutumly pozisiýada durup, bitarap intelligent ýaly hereket edebdigini-de aýdyp bolmaýar. Meselem, Žan-Pol Sartryň Parižiň köçelerinde Alžirde bolýan gyrgynçylyklar sebäpli hökümetiň garşysyna listowka ýaýradýan ýa-da «Biziň hemmämiz ganhor» eserinde fransuz kolonial-faşizmine aç-açan garşy çykýan wagtynda, Kamýunyň jenaýata uçran adamyň gözünden däl-de, ganhoryň gözünden çemeleşmegi makul bilmegi diýseň täsin. Mutluhan Izmir bu barada şeýle diýýär:

«1957-nji ýylyň Nobel baýragynyň eýesi Alber Kamýunyň «Saýry» romany bizi şu tarapdan düýpli gapma-garşylyga düşürýär. Romanyň gahrymany alžirli fransuz bolan Mersault alžirli araby piňine saýman öldürýär. Özü-de alžirli fransuz bolan Kamýu romanyň pelsepesini nämüçin öldürilen arabyň ykbalynyň üstünde däl-de, öldüren fransuzyň üstünde gurýar? Kakasynyň kimdigini

bilmän ulalan, biçäre, ýagşylykperwer, sylagly fransuz agressoryň ähli adamkärçilikli taraplary bizi sarsgyna saltp biljek serejede berilse-de, öldürilen biçäräniň arapdygyny bilmekden başga adamkärçilik duýgyňy oýandyryp biljek hiç bir tarapy romanda görkezilmändir. Okyja onuň ölümi hakda pikir etmäge pursat berilmeýär, inkär edikilikli nukdaýnazar bilen ölen görgüli şobada ýatdan çykarylýar. Ýazan romanynyň gahrymany ýaly kakasynyň kimdigini bilmän ulalan Kamýunyň bu eseri ýazan 1942-nji ýylyndan üç ýyl geçensoň, Fransiýa 1945-nji ýylda Alžirde 1,5 million arabyň ölümi bilen gutaran Garaşyzlyk hereketini basyp ýatymaga girişýär.

Romanyň bir ýerinde sud mejlisine gatnaşýan prokuror «birden bu adamda gabat gelen görnüşdäki ýüreksizlik jemgyýeti öz içine iterjek gorpa öwrüläýse näme?» diýýär. Hakykatdanam hamana romandan üç ýyl soň romanyň gahrymanynyň ýüreksizligi jemgyýeti öz içine iterjek gorp ýagdaýyna gelýär duruberýär we şondan bir ýyl öň basybalyjy nemesleriň golastyndan çykan fransuzlar 1,5 million alžirli arabyň öldürilmegine sesini çykarmaýar, Kamýu hem şolaryň arasynda».

Sezai Karakoçyň kiçijik gyz çagajygyň gözünden fransuz kolonizatorlarynyň nähili görünýändigini barada naşyja setirleri bilen sözüni jempläliň:

«...Ejemi, kakamy bulaşdyрмаň işiň içine  
Ynanmasañzam olaryň çigit ýalja-dan  
Hawa, çigit ýalja-da degişli yerleri ýok.  
Men siziň gümüňizi çekip gitmegiňizi isleýän.  
Ine, bar bolany.  
Aly hem şony isleýär, yöne aýtmaga çekinýär.  
Siz şonda-da adam öldürüp durmarsyňyz-a, şeýlemi?  
Gidiň, başga gelmişekleri-de öz ýanyňyz bilen äkidiň.  
Birgeňsi şlýapalaryňyzy-da äkidýäňiz gerek?  
Boýnuňyzydaky uzyn we bezemen şarflaryňyzy-da.  
Tagta serlip goýlan kirli eşikleriňizi-de  
Goýman äkitmegiňizi haýyş edýärim.  
Ýalbarýan, haýyş edýän, eý Medeni Adam!  
Siz bilýänem dälsiňiz,

*Size aýdasymam gelenok.  
Doganym Aly köýnegiňizi hökman geýesi geler.  
Şonda-da jenap Fransuz men siziň köýnegiňizi,  
Hatda Matmauzel Nikolyň şo gyzył reňkli köýnegini,  
Hany, etegi şolar ýaly lowurdap dur-a,  
Bileje geýesim gelenok, geýmenem.  
Öýümiziň tagtadandygyny bilýänsiňizm  
Kükürt ýaly biri-biriniň içinden geçýän tagtadan.  
Hem şu bilýän zadyňyza-da hajat ýok.  
Depesi demirden esgerleriňiz kakamy äkitmeseler,  
Siz şonda görersiňiz, Jenap Gelmişek,  
Agaçlaryň depesine çykyp biljekdigimizi».*

Mehmet ÇELİK,  
professor.

Duşenbe, 12.04.2021 ý.

---

*\*Muhallebi – puding, iýmit-tort önümi Edebi makalalar*